

UDC 94(477.84) «1939/1946»

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.3

Юлія БОДНАРЧУК

кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Тернопільського національного економічного університету, вул. Львівська, 11, Тернопіль, Україна, 46000 (ulia_bodnarcuc@ukr.net)

Julia BODNARCHUK

PhD (History), Associate Professor of the Department of Information and Socio-Cultural Activity of Ternopil National Economic University, street Lvivska, 11, Ternopil, Ukraine, 46000 (ulia_bodnarcuc@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6293-8032>

РАДЯНІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1939–1946 РР.)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати соціокультурні зміни на Тернопільщині в умовах становлення радянської влади упродовж 1939–1946 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. Одним із провідних методів, яким послуговувалися автори, став хронологічний, що дав змогу оцінити й визначити системність та поетапність переформатування народонаселення області. **Наукова новизна** полягає у тому, що з поміж інших досліджень вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, з'ясовано системне нищення соціокультурного середовища українців пануючою владою чи то польською, чи нацистською, чи радянською. **Висновки.** Під час становлення на західноукраїнських землях радянської політичної системи відбулися кардинальні зміни у народонаселенні регіону. Вони були зумовлені здебільшого неправомірною діяльністю тоталітарної радянської системи з метою створення лояльного середовища для функціонування загарбницької влади та існування мононаціонального простору, позбавленого буржуазного впливу донедавна державницької польської нації. Основними видами досягнення мети стали репресії та депортації, а наслідками переформатування соціально-економічної, й національно-культурної структури Тернопільської області.

Ключові слова: інтелігенція, селяни, духовенство, соціальна структура, Тернопільщина, денационалізація, соціальна диференціація, соціокультурний простір.

TRANSFORMATION OF SOCIOKUL'TURNOGO SPACE OF TERNOPIL AREA IN THE RESULT POSITION OF SOVIET POWER ON WESTERN UKRAINE IN CONTINUE 1939–1946

Summary. The purpose of the reseach: analyze socio-cultural changes in the Ternopil region in the conditions of the formation of Soviet power during 1939–1946. , generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. **The research methodology** used by the authors was chronological, which allowed to assess and determine the systematic and gradual transformation of the population of the region. **The scientific novelty,** among other studies, for the first time in Ukrainian historiography, based on the analysis of previously unknown archival documents and materials, the systematic destruction of the sociocultural environment of Ukrainians by the ruling authorities, whether Polish, Nazi or Soviet, was revealed. **Conclusions.** During the formation of the western Ukrainian lands of the Soviet political system, dramatic changes occurred in the population of the region. They were predominantly caused by the unlawful activities of the totalitarian Soviet system in order to create a loyal environment for the functioning of the invading power and the existence of a mono-national space devoid of bourgeois influence until recently by the state-owned Polish nation. The main types of achievement of the goal were repression and deportation, and the consequences of reforming the socio-economic and national-cultural structure of Ternopil region.

Key words: intelligentsia, peasants, clergy, social structure, Ternopil region, denationalization, social differentiation, socio-cultural space.

Постановка проблеми. Сучасний стан соціокультурного простору Тернопільської обл. має особливу структуру, що відрізняється від решти областей України. Такі особливості були сформовані в умовах політичного тиску та силового примусу впродовж періоду становлення радянської влади на західноукраїнських землях. Цілеспрямована діяльність окупаційних властей, що перебували на західноукраїнських теренах, змінювали як національно-культурну, так соціальну диференціацію мешканців краю. Причини, що зумовили означені перетворення є важливими для розуміння масштабності і важливості подій для сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця робота є продовженням об'ємного суспільно-політичного процесу: депортації українців із території Закарпаття у 1944–1946 рр., що стало об'єктом аналізу з боку багатьох науковців, зокрема О. Буцько, В. Кіцака, Б. Лановика, С. Макарчука, В. Сергійчука та інших. Проте спроби описати Тернопільщину цього періоду були здійснені у різноманітних краєзнавчих дослідженнях, соціальні зміни в Україні були описані такими дослідниками, як С. Чорний, Ю. Макар та інші.

Мета статті полягає у висвітленні системних змін у соціокультурному аспекті на Тернопільщині як результату упередженої дії окупаційних властей у продовж 1939–1946 рр.

Виклад основного матеріалу. Тернопільська обл. – складова західноукраїнських земель, що у свій час входила до складу II Речі Посполитої. У ході історичного розвитку тут сформувалася поліетнічна спільнота представлена низкою національних меншин. Корінним етносом у переважаючій більшості залишалися українці. На противагу останнім формувалася чисельна група представників державної національності – поляки. Цей штучний елемент впливав в соціокультурний простір Тернопільського повіту з певних причин, основною з яких було те, що територіально повіт формував східне порубіжжя Польської держави. За таких умов польський уряд прагнув максимально забезпечити тут польські впливи. Так, у міжвоєнний період Тернопільщина постала перед загрозою денационалізації й асиміляції корінного етносу шляхом формування значного кількісного потенціалу польських мешканців у краї.

У свій час професор В. Кубійович писав, що Тернопільщина як колишня прикордонна межа II Речі Посполитої була «просіяна польським елементом», що на тлі решти західноукраїнських земель дало підстави назвати її «польським подільським півостровом» (Кубіювч, 2005, р. 56). Це відбувалося за ініціативи та під натиском польської державної політики впродовж усього міжвоєнного періоду. Таким чином, з міркувань політичної доцільності змінювалися національно-демографічні чинники, а разом з ними у прямо пропорційному співвідношенні переформатовувалося і соціокультурне середовище. Домінуючою обставиною такої політики виявилось зміщення української спільноти в соціальне середовище сільської місцевості. Консервативне мононаціональне середовище села зберегло культурні традиції українців, у які практично не проникали віяння інших національних меншин.

Початок Другої світової війни сформував передумови як політичних, так і національних змін на Західній Україні. Чи не найбільше окреслені зміни проявилися на території Тернопільської області. Адже саме тут виникла низка передумов, що виокремила її з поміж решти західноукраїнських областей масштабністю та глибиною перетворень.

Після окупації у вересні 1939 р. і включення Західної України до складу УРСР, радянська влада, стурбована присутністю тут значної кількості поляків, розпочала здійснення національної політики взаємооберненої до польської: здійснювала арешти та примусове виселення польських родин у східні області УРСР та інші республіки.

Упродовж 1939–1941 рр. зі західноукраїнських областей у радянський полон відправили 200 тис. польських офіцерів і солдатів, т. зв. політично підозрілі прошарки

населення заарештували й ув'язнили в концтаборах НКВС, значну частину решти населення польської національності примусово переселили у внутрішні області СРСР (Bodnarchuk, 2012, p. 96). Найбільше арештів і переміщень зазнали польські жителі міст та містечок. Там мали формуватись адміністративні осередки нової влади, ще донедавна громадяни Польщі асоціювалися з буржуазним антагоністичним елементом, а тому підлягали певною мірою нейтралізації.

Як результат їх кількість на Тернопільщині зменшилося від 49 % (за переписом 1931 р.) до 44 % (за станом на 1941 р.). Нетривалий період радянської депортації змінився фізичним винищенням як польського населення так і решти мешканців області, що відбувалося у період нацистської окупації. Найжахливіших втрат зазнали євреїв, але поряд із ними чисельно зменшилися українці, поляки та інші національності.

На Тернопільщині, після геноциду євреї склали мізерну кількість, розсіяну в різних населених пунктах. Зокрема, у Чортківському евакуаційному представництві був зареєстрований 2051 євреїв, у Тернопільському представництві зареєстрували 1681 особу, на Кременеччині – 67 осіб (Bodnarchuk, 2012, p. 167).

За період Другої світової війни Тернопільщина втратила загалом близько 35 % усього населення. У той самий час, за станом на серпень 1944 р. поляків залишилося 34,6 тис. (31,1 %) міських жителів та 291,8 тис. (29,8 %) – сільських (CSAPAU, f. 1. d. 30, c. 102, p. 6–8).

Після звільнення Західної України від німецьких окупантів і відновлення радянського політичного режиму розпочато новий виток у прагненні влади позбутися представників колишньої титульної нації. Московський уряд переклав відповідальність за виконання зазначених дій на маріонеткові уряди: промосковський Польський комітет національного визволення та уряд УРСР. Уряд УРСР центральна влада передбачливо наділила, незадовго до означених подій, повноваженнями здійснювати закордонну дипломатичну діяльність. Першим міжнародним актом обох урядів стала Угода укладена в місті Люблені 9 вересня 1944 р. про евакуацію польських громадян із західних областей УРСР й українського населення з території Польщі. Відповідно до її змісту населення польської та єврейської національностей, котре до вересня 1939 р. перебувало у громадянстві II Речі Посполитої, потрібно було висилити до Польщі, натомість в УРСР мали прибути українці з етнічних земель, які у майбутньому мали скласти територію польської держави.

Унаслідок реалізації цієї угоди значна кількість як польського, так і українського населення зазнали взаємопереміщення, змінилося національне обличчя західноукраїнських областей. Чи не найбільше це проявилось на Тернопільщині, де поряд із національно-культурними відбулися соціально-економічні та демографічні перетворення.

Цьому сприяла вже згадана Угода про евакуацію українців із Польщі, а поляків та євреїв, які перебували в польському громадянстві до 1939 р., – зі західних областей УРСР. Ганебна практика репресій за етнічним принципом, започаткована у 1939 р. радянською владою, продовжена нацистами у період окупації України, набула легального вигляду радянської влади від 1944 р.

У Тернопільській обл. на 1944 р. врахували 255 тис. поляків, які мали виселитися до Польщі. Крім них були змушеними залишити область 4117 євреїв. Натомість частковому відтворенню кількісного складу мешканців області, сприяло заселення депортованими українцями з Польщі упродовж 1944–1946 рр. У результаті на теренах області розмістилося близько 35 % від загальної кількості депортованих, які у загальній масі мешканців області становили 25 %. Проте їх кількість була далеко неготожною щодо виселених поляків.

Урядова політика щодо створення мононаціональних західноукраїнських областей увінчалася успіхом. Так, зведена до мінімуму кількість поляків та євреїв беззаперечно демонструвала західним партнерам СРСР національно-культурну приналежність

підступно анексованих теренів. Поряд з тим розпочалося масове заселення західного регіону росіянами або русифікованими українцями зі східних областей. Так лише до січня 1945 р. в область прибуло понад 6 тис. осіб для роботи в радянських, партійних, культурних та інших установах і закладах. Надалі їх кількість невпинно збільшувалася, загрожуючи у культурному домінуванні.

Для уніфікації суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях на зразок Наддніпрянщини радянська влада взяла під контроль усі без винятку адміністративні, культурно-виховні та керівні посади. Випускників ВНЗ і технікумів зі Східної України скеровували в західні області УРСР. У підсумку, за плану 14947 осіб сюди прибуло 15517 осіб, із них 9517 учителів, 658 – лікарів, 4584 – середнього медичного персоналу та інші (Bodnarchuk, 2012, р. 145). Із числа тих, які закінчили в 1946 р. ВНЗ України, в західні області спрямували додатково 4264 особи, з технікумів і спеціальних середніх шкіл – 10252 особи. Проте, це дало змогу міністерствам освіти, землеробства, охорони здоров'я, торгівлі, комунального господарства, Укоопспілки і комітетові у справах мистецтв забезпечити загальну потребу в кадрах спеціалістів вищої та середньої освіти у Західній Україні тільки на 46 % (Bodnarchuk, 2012, р. 211–214). Адже з території західного регіону вибуло чимало кваліфікованих працівників-поляків. Зокрема, з Тернопільської області лише за даними 15 районів із 38, котрі належали до сфери діяльності Тернопільського райпредставництва з евакуації, вибули 281 учитель, 122 медичних працівники, 445 працівників на транспорті, 365 – промислових, 132 священнослужителі (CSAHAAU, f. 4959. d. 1. c. 52, р. 29). На їх місце прибула далеко не тотожна кількість фахівців із Польщі. Наприклад, загалом в область переселили 158 учителів, 163 транспортних працівники, 235 промислових і лише 11 осіб медичного персоналу (CSAPAU, f. 1. d. 30. c. 102, р. 3).

Значна кількість росіян та русифікованих українців осідали в містах як основних осередках радянської влади та управління. Сільська місцевість уникла засилля «апаратників». Це стало можливим тому, що упродовж 1939–1946 рр. відбулися зміни і в соціальному плані. Українці формували осередки помешкання в сільській місцевості, куди, як правило, не проникали ні поляки, ні росіяни.

В основу причин сильних аграрних тенденцій, що домінували на західноукраїнських землях у міжвоєнний період покладено тиск польської влади, н витіснення українців з міст, що безпосередньо впливало на соціальну структуру та низьку урбанізацію краю. Так, у 1921 р. питома вага міського населення тут становила 233802 особи (18,88 %) (Kubiiovych, 1994, р. 13). У зв'язку з недостатністю промислово-виробничої бази і малою кількістю промислових працівників відсоток міського населення був низьким. Невисокий рівень урбанізації в повітах Тернопільщини залишався наслідком малого поступу соціально-економічного розвитку міських поселень. Відсутність робочих місць у містах через повільні темпи зростання фабрично-заводської промисловості негативно позначалося на зростанні чисельності міського населення. Так, на 1 січня 1939 р. міські мешканці становили тільки 14 % (Arsentev, 1972, р. 62; Kubiiovych, 1994, р. 13). Таким чином, до 1939 р. співвідношення міських та сільських жителів змінилося на користь останніх. Питома вага міщан у краї зменшилася до 204 тис. осіб, а селяни, відповідно, збільшили свою кількість до 1 209 тисяч осіб (Artiukh, Balashchuk, Baltarovych, 1994, р. 64–65).

Надалі зовнішньополітичні обставини стали приводом для поглиблення сільськогосподарського розвитку як західноукраїнського регіону в цілому, так і Тернопільщини зокрема. Друга світова війна завдала значних людських втрат переважно жителям міст. У 1943 р., коли Галичина перебувала під німецько-нацистською окупацією, на її території провели перепис населення. Його дані, порівняно з 1939 р., засвідчили, що населення краю зменшилось у середньому на 22 %, у т. ч. міське населення втратило 32 %, а сільське – 18 % (Kubiiovych, 1975, р.

154). Зокрема, Тернопільщина залишилася за станом на 1943 р. із 138720 (12,3 %) міських жителів та 991380 (87,7 %) – сільських (підраховано автором).

Наприкінці війни соціальна картина Тернопільської області зазнала ще глибших змін, спричинених проходженням фронту, переселенням населення з прифронтової смуги й вивезенням його до Німеччини. Згідно з «Короткою економічною характеристикою звільнених областей УРСР» за травень 1944 р. у двох із трьох міст обласного підпорядкування й у 29 районних центрах, звільнених на цей час від нацистів, залишилося 27,1 % населення від довоєнної його кількості водночас сільське населення збереглося на 73 % (Bodnarchuk, 2012, р. 172). Після закінчення військових дій, за даними на 10 жовтня 1944 р., в області було 877859 сільських жителів та 36989 міських.

Таким чином, упродовж тривалого часу на Тернопільщині за різних обставин міський соціальний прошарок поступово зменшувався.

Поглиблення означеної тенденції відбувалося за умов депортації з Польщі на Тернопілля лемків, надсянців, поліщуків та холмщаків. Адже українська спільнота на території Польщі мала своєрідну соціальну структуру, сформовану впродовж десятиліть під тиском політичних обставин, складних географічних і природно-кліматичних умов. Найбільш вираженою соціальною тенденцією в середовищі українців Закарпаття була їх сільськогосподарська орієнтація. Навіть за польськими мірками Західна Україна залишалася надзвичайно аграрною, близько 80 % її населення становили селяни, і лише 8 % припадало на промислових робітників, тоді як на Закарпатті селяни серед українців, за різними даними, від 92 % (за станом на 1939 р.) до 97 %, згідно з інформацією управління з евакуації при РНК УРСР на 1946 р. Із огляду на причини, що породили цю тенденцію, вона була негативним явищем для економічного розвитку українських господарств, оскільки формувалася під тиском польської внутрішньої політики, спрямованої на денаціоналізацію й асиміляцію українців.

Нищення українства в межах Польської держави влада розпочала з денаціоналізації культурних і духовних її основ. За ознаками приналежності до українства закривали та руйнували церкви, навчальні заклади, громадські установи. Найпотужніший прояв такої політики був спрямований на українських жителів міст і містечок, що були осередками адміністративного управління краю. Під політичним тиском опинились українці, які займалися професійною діяльністю, займали певні посади. Значну частину кваліфікованих працівників звільнили за національною ознакою, що призвело до значного зменшення серед українців таких соціальних груп, як інтелігенція, робітники, службовці.

Селянство – суспільна група українського населення, яка збільшувалась, але поряд із тим зазнавала економічного пригноблення. Витіснення у складні природно-кліматичні умови, на менш родючі землі призводило до погіршення діяльності господарств і економічного зиску з них. Духовні осередки нищили на всіх освітніх рівнях. Викладання польською мовою та висока плата за навчання перешкоджали для здобуття освіти дітям із українських родин. Тому неграмотних серед українців було до 80 %.

Отже, політика польського уряду призвела до деформації українського суспільства у цьому краї. Національне розмежування спотворило соціальну структуру українців, що виявилось у його професійній однорідності, де майже 98 % населення були селянами, лише трохи більше 2 % припадало на кваліфікованих працівників, таких, як ремісники, промислові робітники, службовці, сільськогосподарські працівники, вчителі, духовенство та представники решта професій.

Закарпатці, заселяючи територію Тернопільської обл., спровокували ще більше поглиблення окресленої тенденції. Так, на час дії Угоди про евакуацію співвідношення міських та сільських мешканців становило 5,4 % – до 94,6 %. Під час

впровадження Люблінської угоди на теренах області виселення зазнала значна кількість поляків, серед яких близько 30 % були мешканцями міст. За станом на 1 січня 1945 р. кількість жителів міст обласного підпорядкування дорівнювала близько 40 тис. осіб. Упродовж переселення з них виїхало понад 20 тис. поляків. А на зміну їм прибула далеко не тотожна кількість переселенців – 493 особи. Людські втрати військового часу в поєднанні з виїздом польського населення внаслідок впровадження Люблінської угоди спричинили загострення негативної тенденції – зменшення жителів у містах Тернопільської області.

Найглибше втрата населення вразила міста обласного підпорядкування: Тернопіль, Чортків, Кременець. За станом на липень 1944 р. після остаточного визволення області від німецько-нацистських загарбників у Тернополі, де до початку війни було 50 тис. осіб, залишилося 18 536 мешканців. Із цієї кількості виїхали в Польщу 9563 особи польської та єврейської національностей. Того самого часу в місто прибули 104 сім'ї переселенців (408 осіб). Отже, на кінець 1946 р. в місті залишилася 9381 особа.

Подібною була ситуація і в Чорткові та Кременці. Облік населення Кременця виявив, що до початку війни в 1941 р., тут було 27 тис. жителів. За станом на 10 квітня 1944 р. залишилося 11949 осіб, у т. ч. за національністю: 7072 українці, 3544 поляки, 484 росіяни, 122 чехи, 29 євреїв (Bodnarchuk, 2012, р. 135). За період депортації кількість жителів зменшилася на 3267 поляків, а прибули тільки 10 родин переселенців (27 осіб), що становило на кінець року 8709 осіб. У Чорткові після війни залишилося 10 769 осіб, із них 6349 поляків, які згодом виїхали. На їх місце впродовж 1944–1946 рр. прибули 58 осіб (16 сімей) українців (CSAHAAU, f. 4959, d. 1. c. 52, р. 3). Відтак, місто обласного підпорядкування нараховувало 4478 мешканців. Зменшення кількості міщан унаслідок малого числа прибулих українців негативно позначилося на соціальній структурі області, яка дуже постраждала під час війни.

Отже, з виїздом польського та єврейського населення і без того незначна питома вага міст зменшилася. Зокрема, на частку міського населення Тернопільщини припало близько 2,7 %, решту становили жителі райцентрів. Для порівняння: в Західній Україні найменший відсоток міщан після війни був у Рівненській області – 9,4%, а найбільший на Волині – 19,5 %.

Сукупність випробувань, що випали на долю західноукраїнських областей упродовж 40-х рр. XX ст. негативно відобразилися на кількості працездатного населення. Репресії, депортації, фізичне винищення були спрямовані на осіб, які могли чинити фізичний, ідеологічний чи інтелектуальний опір, зазвичай – це особи працездатного віку. Тому їх кількість за станом на червень 1945 р. становила лише 25 % від загальної маси мешканців області.

Заселення в області депортованого із Польщі українського населення дало змогу підвищити відсоток працездатних мешканців. Адже у середовищі переселенців із відносно спокійного «Закерзоння» особи у віковій категорії від 14 – до 60 років становили 60 %. Крім того, на Тернопільщину, як вже зазначалося, прибували фахівці зі східних областей УРСР та інших республік. Зазвичай, мета їх прибуття – робота в органах радянської влади – вказує на їх працездатний вік. Таким чином, криза трудового потенціалу області була частково подолана.

Враховуючи адміністративну функцію головних міст області, якими були Чортків (1944–1946 рр.) і надалі Тернопіль, їх знелюднення не могло залишатися непомітним для органів центральної влади. Незважаючи на це, від першого і в усіх наступних додаткових планах розселення, збільшуючи кількість переселенців, не змінювали їх соціального статусу за розміщенням. У зв'язку з руйнуваннями, заподіяними містам області під час війни, та несумісними соціальним статусом – депортовані тут виявилися небажаними, що чітко видно на прикладі міст обласного підпорядкування.

Значний вплив сільськогосподарських працівників-переселенців на соціально-економічну структуру області виявився у поглибленні тут аграрних відносин та

зменшенні кількості міських жителів. Оскільки, переважна більшість їх розселилась у сільській місцевості, зберігаючи свій соціальний статус. Загалом, вагомий трудовий потенціал, що становили депортовані у поєднанні з їх соціальною специфікою, де 99 % були селянами, сприяло поглибленню сільськогосподарських тенденцій у господарстві області. Тому на кінець 1946 р. на Тернопільщині зареєстрували лише 9074 промислових робітники в т. ч. 474 переселенці. У той самий час, для порівняння, робітників у Львівській області налічувалося 22567 осіб, Станіславській – 20531 особа.

Висновки. Під час становлення на західноукраїнських землях радянської політичної системи відбулися кардинальні зміни у народонаселенні регіону. Вони були зумовлені здебільшого неправомірною діяльністю тоталітарної радянської системи з метою створення лояльного середовища для функціонування загарбницької влади та існування мононаціонального простору, позбавленого буржуазного впливу донедавна державницької польської нації. Основними видами досягнення мети стали репресії та депортації, а наслідками переформатування соціально-економічної, й національно-культурної структури Тернопільської області.

У результаті розселення українців, депортованих із території Польщі в Тернопільській обл., зазнала ґрунтовних змін її соціокультурна структура. Сформувалося монокультурне середовище з традиційними формами виробництва. Втрати населення під час встановлення радянської влади, німецько-нацистської окупації та виселення близько 255 тис. осіб польської національності зменшили чисельність мешканців Тернопільщини на 48 %. Розміщені тут переселенці заповнили прогалину лише на 25 %. Значно помітнішим був вплив депортованих на працездатний склад населення, де їх трудові резерви становили основу народного господарства області. Своєю чергою сільськогосподарська соціальна спрямованість переселенців на попередньому місці проживання сприяла їх розміщенню в області переважно у сільській місцевості та збільшенню сільськогосподарських працівників, що створило передумови для поглиблення аграрних відносин у краї.

Бібліографія

Арсентьев, Н. В. (1972). Процесс формирования советского промышленного рабочего класса в западных областях УССР (1946–1960). Ужгород. 72 с.

Артиух Л. Ф., Балащук В. Г., Балтарович З. Є. (1994). Поділля: історико-етнографічне дослідження. К.: «Доля». 504 с.

Боднарчук, Ю. Ю. (2012). Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ». 332 с.: іл.

Кубійович, В. (1975). Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Чикаго. 664 с.

Кубійович, В. (1994). Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К. Т. 1, 2. 400 с.

Кубійович, В. (2005). Географія українських і суміжних земель. [Факс. перевид.]. К. : Обереги. Т 1. : Загальна географія. 528 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у Києві.

Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві.

References

Arsentev, N. V. (1972). Protsess formirovaniya sovetskogo promyshlennogo rabocheho klassa v zapadnykh oblastiakh USSR (1946–1960) [The process of forming the Soviet industrial working class in the western regions of the Ukrainian SSR (1946–1960)]. Uzhhorod. 72 s. [in Russian]

Artiukh, L. F., Balashchuk, V. H., Baltarovych, Z. Ye. (1994). Podillia: istoryko-etnohrafichne doslidzhennia [Podillya: historical and ethnographic study]. K.: «Dolia». 504 s. [in Ukrainian]

Bodnarchuk, Yu. Yu. (2012). Shliakh rozpachu i nadii. Sotsialno-ekonomichni umovy deportatsii ta rozselennia na Ternopilshchyni ukraintsviv iz Polshchi [A way of despair and hope. Socio-economic conditions of deportation and resettlement of Ternopil Ukrainians from Poland]. Ternopil: VPTs «Ekonomiczna dumka TNEU». 332 s.: il. [in Ukrainian]

Kubiiiovych, V. (1975). Ukraintsi v Generalnii Hubernii 1939–1941 [Ukrainians in General Province, 1939–1941]. Chykaho. 664 s. [in Ukrainian]

Kubiiiovych, V. (1994). Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. The common part]. K. T. 1, 2. 400 s. [in Ukrainian]

Kubiiiovych, V. (2005). Geografiia ukrainskykh i sumezhnykh zemel [Geography of Ukrainian and adjacent lands]. [Faks. perevyd.]. K. : Oberehy. T 1. : Zahalna heohrafiia. 528 s. [in Ukrainian]

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy u m. Kyiv [CSAPAU – Central State Archive of Public Associations of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy u m. Kyiv [CSAHAAU – Central State Archives of the Higher Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].